

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ

Стаття окреслює основні теоретичні питання мовної ситуації; робиться висновок про необхідність врахування мовної ситуації в регіоні, мова якого вивчається, при проведенні соціолінгвістичних досліджень різного характеру.

Ключові слова: мовна ситуація, статус мови, мовна лояльність, престиж мови, мовна політика.

Статья очерчивает основные теоретические вопросы языковой ситуации; сделан вывод о необходимости учета языковой ситуации в регионе, язык которого исследуется, при проведении социолингвистических исследований разного характера.

Ключевые слова: языковая ситуация, статус языка, языковая лояльность, престиж языка, языковая политика.

The article outlines the basic theoretical issues of the language situation; the conclusion about the necessity to consider the language situation in the region, the language of which is being studied, during sociolinguistic researches of different types is made.

Key words: language situation, language status, language loyalty, language prestige, language policy.

На даному етапі розвитку соціолінгвістики питання мовної ситуації є одним з найбільш суттєвих і специфічних. Актуальність дослідження і опису мовних ситуацій не викликає сумніву через те, що, по-перше, кожний конкретний вияв за можливості повинний бути врахований при цілісному типологічному описі мовних ситуацій; по-друге, дослідження конкретних мовних ситуацій дозволяє оцінити перспективність мовної політики і прогнозувати тенденції розвитку мови. Більш того, процеси міграції населення спричиняють необхідність об'єктивної оцінки мов різних етнічних груп, що контактують, і вивчення мовних ситуацій в мікро- та макросоціумах.

Проблема мовної ситуації окреслена в роботах таких російських та українських лінгвістів, як В.О. Аврорін, М.О. Баскаков, Т.О. Бертагаєв, М.М. Губогло, Ю.Д. Дешерієв, В.К. Журавльов, М.І. Ісаєв, Л.П. Крисін, Б.О. Ларін, Н.Б. Мечковська, В.Ю. Михальченко, Б.П. Нарумов, Л.Б. Нікольський, Г.В. Степанов, Е.Г. Туманян, Ф.П. Філін, О.Д. Швейцер, В.М. Ярцева, а також зарубіжних соціолінгвістів – Р. Бел, У. Вайнрайх, Б. Гавранек, У. Лабов, Ч. Фергюсон, Дж. Фішман, Е. Хауген тощо.

Сучасні дослідники також не оминають дане питання і вивчають мовну ситуацію на прикладі конкретних країн та територій, наприклад: А.А. Блінов (Туніс, Єгипет, Саудівська Аравія), Буднікова Н.С. (сучасна Україна), В.Р. Галім'янова (Башкортостан), О.А. Денісова (Шотландія, А.Р. Жикеева (Казахстан), Т.Т. Камболов (сучасна Північна Осетія), Ю.Б. Коряков (Білорусія), О.В. Леонова (Лондон), Р.Б. Назар'ян (Узбекістан), А.А. Невокшанова (Аргентина), М.Р. Урб (Південна Африка), Е.В. Хілханова (Бурятія), А.М. Шовгенін (Германія) тощо.

Аналіз літературних джерел засвідчив, що термін «мовна ситуація» (або «лінгвістична ситуація») використовувався зарубіжними вченими, які вивчали мови Азії та Африки, на початку минулого століття (30-ті роки). Він слугував для того, щоб позначити сукупність мов, які забезпечують спілкування у країні або на будь-якій території, і функціональний їх розподіл (Д. Вестермен, С. Доук, С. Лопез).

Того ж століття вчені зробили спробу визначити даний термін в руслі соціолінгвістики. Наприклад, Ч. Фергюсон визначив мовну ситуацію, як «загальна конфігурація використання мови в даний час і в даному місці» [1]. Вчений включав до неї такі характеристики, як кількість і тип мов, які використовуються в даному ареалі, кількість людей, що спілкуються даною мовою і так далі. Л.Б. Нікольський сформував наступні визначення поняття, що розглядається: «взаємовідносини функціонально стратифікованих мовних утворень, що використовуються на даній території» [2: 115] та «сукупність мов, підмов та функціональних стилів, які обслуговують спілкування в адміністративно-територіальному об'єднанні і в етнічній спільності» [3: 79]. О.Д. Швейцер та Л.Б. Нікольський разом дають більш розгорнуте визначення: «система мовних систем та підсистем (що є соціально і функціонально розподіленими і знаходяться в ієрархічних відносинах), які співіснують і взаємодіють в даній етнічній спільності чи в даному адміністративно-територіальному об'єднанні, і по відношенню до яких члени відповідних мовних та мовленнєвих колективів дотримуються певних соціальних установок» [4: 102]. Визначення В.О. Авроріна таке: «характер функціонування різних форм існування мови, що складається під впливом соціальних умов, і їхня взаємодія з іншими мовами у всіх сферах життя конкретної мовної спільності» [5: 51]. В.О. Виноградов визначає мовну ситуацію, як сукупність форм існування (а також стилів) однієї мови, або сукупність мов в їхньому територіально-соціальному взаємозв'язку і функціональній взаємодії у межах певних географічних або адміністративно-політичних утворень [6]. Словник соціолінгвістичних термінів визначає дане поняття таким же чином [7: 266]. Н.Б. Мечковська зазначає, що мовна ситуація – «це сукупність мов і мовних утворень, що обслуговують деякий соціум (етнос і політичну спільність) у межах певного регіону, політико-територіального об'єднання або держави; лінгвогеографічна (ареальна) спільність мов та підмов, які дійсно сусідять у межах соціуму, стикаються і взаємодіють між собою» [8: 160-161]. Вчена відмічає, що кількість етнічних мов, які створюють одну мовну ситуацію, зазвичай не вище 5-6, а найбільша кількість ситуацій, коли сусідять дві мови. Е.Г. Туманян надає наступну дефініцію: «сукупність всіх екзистенційних форм однієї або кількох мов, які обслуговують дане суспільство в цілому в межах даного адміністративно-політичного і територіального об'єднання, які складають державу, і які функціонально пов'язані між собою як взаємодоповнюючі» [9: 74]. Іншими словами, складовими мовної ситуації є білінгвізм та диглосія, а це свідчить про те, що у більшості випадків суспільство обслуговується кількома мовними одиницями, які функціонально пов'язані одна з одною. Г.В. Степанов під мовною ситуацією розуміє «відношення мови (або її частини), яка характеризується даним станом, до інших мов або до іншої частини тієї ж мови, який проявляється в різноманітних формах просторових і соціальних взаємодій» [10: 31]. Вчений відмічає, що мовну ситуацію у функціональному відношенні можна розглядати у двох аспектах: семасіологічному (вивчення функцій, які виконує мовна система чи підсистема у різних соціумах) та ономасіологічному (вивчення того, якими системами

виконуються різні функції у даному соціумі). Інакше кажучи, соціолінгвістичний аналіз може виконуватися від мовної системи до соціальної функції і навпаки. Кількість функціональних елементів може змінюватися (дисфункція), одні класи мовних систем можуть трансформуватися в інші (наприклад, діалекти, варіанти мови можуть перетворитися в різні мови), а функції можуть набуватися різними системами, тобто переходити від однієї системи до іншої (наприклад, розмовна мова може перейти від діалекту до усної форми літературної мови). В.І. Беліков і Л.П. Крисін дають таке пояснення поняттю «мовна ситуація»: «компоненти соціально-комунікативної системи, яка обслуговує ту або ту мовну спільність, знаходяться один з одним у певних відношеннях. На кожному етапі існування мовної спільності ці відношення є більш або менш стабільними. Разом з тим зміна політичної ситуації в країні, зміна державного ладу, економічні перетворення, нові орієнтири в соціальній і національній політиці та інші чинники можуть так чи інакше впливати на стан соціально-комунікативної системи, на її склад і на функції її компонентів – кодів та субкодів. Функціональні відношення між компонентами соціально-комунікативної системи на тому або іншому етапі існування даної мовної спільності формують мовну ситуацію, характерну для цієї спільності» [11: 17-18].

Таким чином, спираючись на аналіз багаточисельних дефініцій поняття «мовна ситуація», можемо виділити найважливіші її характеристики. По-перше, мовна ситуація може складатися з таких мовних утворень, як мови, форми існування однієї і тієї ж мови, функціональні стилі та підстили однієї мови. По-друге, межі дослідження мовної ситуації можуть визначатися двома шляхами: 1) вони можуть бути представлені межами регіону, що розглядається, або адміністративно-територіальним утворенням; 2) або, навпаки, однорідний тип мовної ситуації окреслює межі територіальних кордонів, які не обов'язково співпадають з адміністративними. По-третє, складові мовної ситуації вивчаються не ізольовано одна від одної, а у сукупності. По-четверте, слід враховувати мінливість мовної ситуації. Можливі причини цього такі: дії держави з ціллою зміною мовної політики, тобто в результаті функціонального перерозподілу складових мовної ситуації; вплив зміни місця її компонентів в соціально-економічному і політичному житті під впливом зміни об'єктивної дійсності.

Враховуючи той факт, що мовна ситуація є багатоаспектним поняттям, доцільним є розглянути основні її класифікації. Н.Б. Мечковська говорить про те, що типологія мовних ситуацій навряд чи може бути єдиною і ґрунтуватися на великій кількості ознак. Але вона пропонує деякі види мовних ситуацій на основі типологічних істотних ознак:

1) за кількістю мовних утворень, що є складовими мовної ситуації (мається на увазі ступінь її мовного різноманіття) розрізняють однокомпонентні та багатокомпонентні МС;

2) за кількістю етнічних мовних утворень, що складають МС (мається на увазі ступінь її етномовного різноманіття) розрізняють багатокомпонентні одномовні та багатокомпонентні двох (трьох-, чотирьох-, п'яти-) мовні МС;

3) за відсотком, що спілкується кожною з мов (мається на увазі відносна демографічна потужність мов, що є компонентами МС) виділяють демографічно рівноважні та демографічно нерівноважні МС;

4) за кількістю комунікативних функцій, які виконують кожна з мовних утворень, по відношенню до загальної кількості таких функцій (мається на увазі відносна комунікативна потужність мовних утворень, що є складовими МС) виділяють збалансовані (комунікативно рівноважні) та незбалансовані (комунікативно нерівноважні);

5) за критерієм юридичного статусу мов (тобто характером державної регламентації їхніх взаємовідносин) розрізняють МС з тотожним та нетотожним юридичними статусами мов, що є складовими МС;

6) за ступенем генетичної близькості мов, що є складовими МС, розрізняють близькоспоріднену двомовність, неблизькоспоріднену і неспоріднену;

7) за фактом етнічних коренів мови, що є престижною в даній МС (є вона автохтонною (рідною) чи імпортованою мовою) розрізняють ендоглосну, екзоглосну та змішану МС;

8) за критерієм оцінки соціумом престижу мов, що співіснують (різний престиж – відносно рівний престиж) розрізняють диглосію та недиглосну двомовність [8: 161-162].

В.О. Виноградов надає групи ознак, які можуть бути основою для розробки типології мовних ситуацій – кількісні, якісні та оцінні. Розглядаючи кількісні ознаки, вчений зазначає, що вони є наступними:

1) кількість ідіомів-компонентів даної МС: розрізняють монокомпонентні (включають один ідіом), бікомпонентні (включають два ідіоми) і полікомпонентні (включають три ідіоми) МС;

2) кількість мовців, які використовують даний ідіом по відношенню до загальної кількості населення даної території (так звана «демографічна потужність ідіомів»);

3) кількість комунікативних сфер, які обслуговуються певним ідіомом (комунікативна потужність ідіомів): рівноважні та нерівноважні МС;

4) кількість функціонально домінуючих ідіомів: однополюсні та багатопольні МС (після оцінки демографічної та комунікативної потужностей кожного компоненту МС виділяється кількість ідіомів, що домінують, і визначається тип МС за даною ознакою).

Якісні ознаки включають лінгвістичні і екстралінгвістичні фактори:

1). Лінгвістичний характер ідіомів, що входять до складу МС (розрізняються однововні та багатомовні МС).

2). Структурно-генетичні відносини між ідіомами – сходні, споріднені, несходні, неспоріднені (виділяються гомогенні і гомоморфні (споріднені і типологічно сходні) чи гетерогенні і гетероморфні (неспоріднені та несходні). Дослідник зазначає, що можливі всі комбінації даних характеристик: гомогенна та гомоморфна, гомогенна та гетероморфна, гетерогенна та гомоморфна, гетерогенна і гетероморфна МС.

3). Функціональна рівнозначність або нерівнозначність ідіомів – розрізняють гармонічні МС, за яких ідіоми набувають рівного юридичного статусу, та дисгармонічні МС, за яких ідіоми мають різний юридичний статус. При цьому юридична рівноправність мов може поєднуватися з фактичним переважанням однієї з них. Лінгвіст Н.Б. Мечковська зауважує, що «юридичне рівноправ'я – це необхідна, але далеко не завжди необхідна умова для фактичної рівноваги мов» [8: 103]. О.Д. Швейцер мав думку щодо розмежування офіційного і фактичного статусів складових. Він зазначав, що перший визначається її законодавчо закріпленим статусом, а другий – сумою ознак, які дозволяють судити про фактичну роль мови, варіанту, діалекту в даному соціумі. Такі ознаки включають кількість мовців, їхні соціально-демографічні характеристики, діапазон функціонального використання, наявність білінгвізму або диглосії серед його носіїв, ступінь фактичної реалізації його офіційного статусу [12].

4). Характер домінуючого ідіому у масштабі держави – місцевий та імпортований. За цією ознакою розрізняються ендоглосні МС (місцева мова домінує в даному регіоні) та

екзогlossenі МС (іноземна мова є домінуючою в даному регіоні). Однак, традиційна соціолінгвістика оперує даними поняттями, надаючи їм іншого значення. Наприклад, Л.Б. Никольський визначив ендогlossenі МС як такі, за яких взаємодія відбувається між елементами однієї і тієї ж мови, а екзогlossenі – за яких взаємодія відбувається між соціально-комунікативними системами різних мов. Слід зазначити, що О.Д. Швейцер використовує ці терміни в такому ж значенні.

5). Функціонально рівнозначні системи (збалансовані ситуації) та системи, що функціонально доповнюють одна одну.

Оцінні ознаки стосуються зовнішньої та внутрішньої оцінки ідіомів: оригінальні носії та носії інших мов оцінюють дану мову з точки зору комунікативної придатності, естетичності, культурної престижності, тобто визначається ступінь «мовної лояльності» – сукупності внутрішніх оцінок членами мовного колективу комунікативної придатності і престижності мови свого етносу, яка визначає ступінь їхньої прихильності до даної мови [7: 265]. Наряду з даним, вченими використовується термін «престиж мови» – соціо-психологічна оцінка мови, володіння якою формально чи неформально співвідноситься з високим статусом індивіда чи групи [7: 171]. Ознака престижності мови формує дигlossenі та недигlossenі МС (якщо диглосія розглядається як двомовність з опозицією мов за престижністю).

Таким чином, розглянувши основні теоретичні питання мовної ситуації, можна зробити висновок, що вивчення мовної ситуації – складний та багатогранний процес, який включає не тільки аналіз теоретичних джерел з даного питання, але й також врахування таких факторів, як географічна ситуація, політична ситуація, кількість мовців, престиж мови в даному ареалі, виникнення і функціонування даної мови на даній території тощо. Такого типу дослідження дозволяють простежити лінгвістичні та соціальні процеси, прогнозувати тенденції розвитку мови та належним чином побудувати програму мовної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фергюсон Ч.А. Проблемы влияния языковой ситуации на обучение второму языку / Чарльз Альберт Фергюсон // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы/Сост. В.П. Нерознака; Общ. ред. и вступ. ст. ВТ. Гака. – М.: Прогресс, 1989. – 440 с.
2. Никольский Л.Б. Изучение языковой ситуации как прикладная языковая дисциплина (К постановке вопроса) / Леонид Борисович Никольский // Историко-филологические исследования. – М., 1967.
3. Никольский Л.Б. О предмете социолингвистики / Леонид Борисович Никольский // Вопросы языкознания. – 1974. – №1.
4. Швейцер А.Д. Введение в социолингвистику: Для ин-тов и фак. иностр. яз. Учеб. пособие / А.Д. Швейцер, Л.Б. Никольский. – М.: Высшая школа, 1978. – 216 с.
5. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики) / Валентин Александрович Аврорин. – Л., 1975.
6. Виноградов В.А. Языковая ситуация / Виктор Алексеевич Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь, – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 616-617.

7. Словарь социолингвистических терминов. – М., 2006. – 312 с.
8. Мечковская Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей / Нина Борисовна Мечковская. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 312 с.
9. Туманян Э.Г. Язык как система социолингвистических систем. Синхронно-диахроническое исследование: монография / Этери Григорьевна Туманян. – Отв. ред. Ю.Д. Дешериев; АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1985. – 247 с.
10. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи / Георгий Владимирович Степанов. – М.: Наука, 1976. – 224 с.
11. Беликов В.И. Социолингвистика: Учебник для вузов / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
12. Швейцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка в США / Александр Давидович Швейцер. – М, 1983.

УДК:811.11-24

Кузнцова О.О.
(Київ, Україна)

HISTORIC GROWTH OF HUMANISTIC CIVILIZED HABITS IN THE UNITED STATES BY THE WAY OF DEVELOPING CULTURE AND EDUCATION

Стаття присвячена розгляду історичних передумов розвитку та становлення американської ідеології демократії, що склалася внаслідок громадянського виховання.

Ключові слова: американський гуманізм, концепція суспільної поведінки, вшанування загальнолюдських цінностей.

Статья анализирует исторические предпосылки развития демократических институтов США, сложившихся в ходе непрерывного реформирования системы образования на фоне полиэтнических культурных традиций.

Ключевые слова: концепция гражданского поведения, природа демократии, американский гуманизм.

The article is devoted to investigation of historical prerequisites of a unique American voice that was strongly connected to promoting democracy, nationalism, and personal development.

Key words: American humanism, the nature of democracy, democratic culture, equality of opportunity.

Characteristics such as democracy and equality flourished in the American environment long before taking firm root in European societies. As early as the 1780s, Michel Guillaume Jean de Crevecoeur, a French writer, was impressed by the democratic nature of early American society. It was not until the 19th century that these tendencies in America were most fully ex-